

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЛІТУРГІЙНИХ КНИГ, А ЗОКРЕМА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТРЕБНИКІВ

METHODOLOGY OF RESEARCH OF MANUSCRIPT LITURGICAL BOOKS, AND IN PARTICULAR SLAVIC EUCHOLOGIONS

Сабат П. В.,

доктор східних церковних наук,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
літургійних наук, Український католицький
університет (Україна, Львів)
e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua
orcid: 0000-0003-3226-0301

Sabat P. V.,

doctor of Oriental Church Sciences,
Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Department of Liturgical Sciences,
Ukrainian Catholic University (Ukraine, Lviv)
e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua
orcid: 0000-0003-3226-0301

В статті висвітлено важливість дослідження рукописних літургійних книг (слов'янських требників). Представленні перепони і труднощі, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які нерідко можуть виникати на шляху наукового дослідження рукописних літургійних книг (требників).

Вказані дисципліни без яких неможливо обійтися досліджуючи рукописні літургійні книги. Поставлений акцент на змісті рукописних літургійних книг, таких, як требники.

Подані різні можливі методи дослідження рукописних літургійних книг (слов'янських требників). Окреслено важливість, цінність, та користь дослідження рукописних літургійних книг (слов'янських требників) для вивчення історії розвитку церковних богослужінь.

Ключові слова: методологія, літургійні книги, рукопис, требник, дослідження, видання, кодикологія, палеографія, філігранологія, джерела.

The article represents those issues that should be taken into account conducting liturgical manuscript books research, namely Books of Needs (Euchologia).

It has been stressed on those research methods that should be used when the liturgical manuscript books (namely Books of Needs) are to be studied.

The article determines the rules for the liturgical manuscript books (namely Books of Needs) edition. It has been emphasized the importance and necessity of the liturgical manuscript books research at present.

Keywords: methodology, liturgical books, manuscript, euchologion, research, edition, codicology, paleography, filigraphy, sources.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у представленні методології для дослідження рукописних літургійних книг, а зокрема слов'янських требників, які є важливими для пізнання історії розвитку церковних богослужінь, а саме Св. Таїнств, освячень, посвячень та благословень.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлити можливі перепони і труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які можуть виникати при дослідженні рукописних літургійних книг, а зокрема слов'янських требників. **Завданням статті** є коротко розглянути наукові методи, що є необхідні при дослідженні рукописних літургійних книг, а також представити та проаналізувати правила для видання рукописних літургійних книг, а зокрема слов'янських требників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча проблематика дослідження методології не є новою, проте вона, ще не була предметом індивідуального та ґрунтовного фахового історично-богословського дослідження в сучасному українському науковому опрацюванні, щодо рукописних літургійних книг, а зокрема слов'янських требників. На сьогодні, лише тільки загально, підняту тематику дослідження джерел розглядали у своїх працях такі дослідники як І. Лебедева [6, с. 66-77]; В. Німчук [10]; Я. Калакула, І. Воцехівська, С. Палієнко [4]; І. Горохівський [2] та інші.

Наукова новизна. Вперше буде вказано, що потрібно досліднику брати до уваги, розпочинаючи працю над дослідженням рукописної літургійної книги, а зокрема слов'янського требника. Подані будуть відповідні методи без яких неможливе дослідження рукописних літургійних книг, а зокрема слов'янських требників, а також підкреслено, як вартує їх найкраще видавати у сьогоденні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення рукописних літургійних слов'янських (ґлаголичних і кириличних) книг, а зокрема требників, які знаходяться в Україні, Росії, Білорусії, Італії та інших країнах Європи й світу до сьогодні залишається актуальним завданням, оскільки вони представляють дуже важливе значення для пізнання історії рукописної літургійної спадщини Київської Церкви [14, с. 114-115].

На шляху наукового дослідження рукописних літургійних книг, а зокрема слов'янських требників; нерідко можуть виникати певні перепони і труднощі, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Найчастіше можна мати справу з такими об'єктивними труднощами, як розпорошеність їх перебування в різних бібліотеках, а також не існування каталогів, які би вказували їх перебування в одній чи іншій бібліотеці публічній чи приватній світу. Серед суб'єктивних перешкод особливу небезпеку для наукового аналізу літургійних книг може становити також особиста упе-

редженість, чи ідеологічна заангажованість дослідника, обмеженість його знань, або здібностей (наприклад, відсутність історичних знань із джерелознавства, кодикології, текстології, книгознавства, а також інтуїції).

Щоб подолати ці перешкоди і забезпечити об'єктивний аналіз джерел, а саме літургійних книг, а зокрема требників досліднику важливо перед тим взяти до уваги беручись за дослідження кілька важливих та обов'язкових засад (чи правил):

По-перше, потрібно усвідомити, що дослідження рукописних літургійних книг представляє цінність не тільки історичну для народу, країни, але і духовну для цілої Церкви, а зокрема для всіх її християн.

По-друге, дослідження рукописних літургійних книг вимагає від початківця на перших стадіях праці присвятити даній справі дуже багато часу, сили та енергії.

По-третє, дослідження рукописних літургійних книг вимагає добре володіння мовою того часу на якій була написана літургійна книга, щоб можна її було добре відчитати. Коли говоримо про рукописні слов'янські (глаголичні чи кириличні) літургійні книги то можемо побачити, що вони є написанні злитим письмом чи скорописом...

По-четверте, дослідження рукописних літургійних книг може звершуватися лише із оригіналів, копій чи із факсимільних видань, а не із критичних видань (звичайно володіючи добре мовою написання тієї чи іншої літургійної книги).

По-п'яте, дослідження рукописних літургійних книг не можна звершувати у відриві від тієї конкретно-історичної реальності, в якій вони виникли, тобто були написанні. На всіх рукописних літургійних книгах лежить відбиток часу, тієї епохи, в якій вони були створені. Кожна з літургійних книг покликана була до життя певними умовами, мотивами, причинами, завданнями, та цілями [4, с. 141].

По-шосте, дослідження рукописних літургійних книг вимагає запізнатися із історією кожної рукописної літургійної книги зокрема, або її дослідити, дізнатися про обставини її створення, адже у процесі роботи над нею може виявитися багато її списків, варіантів, чи редакцій. Доречно є вивчити історію публікації кожної зокрема рукописної літургійної книги (якщо вона була), з'ясувати, зокрема, ким, коли і для чого вона здійснювалася, які зміни вносилися в неї, чи призначалася вона для друку чи ні та інше [4, с. 141].

По-сьоме, дослідження рукописних літургійних книг вимагає (у процесі роботи над ними) вивчення не лише їх походження і тексту, а й присвячену їм критичну літературу, якщо така існує [4, с. 141].

По-восьме, дослідження рукописних літургійних книг вимагає обов'язкового врахування ступеня дослідження кожної літургій-

ної книги попередніми дослідниками. До того ж деякі з літургійних книг дуже складні для опанування, нерідко потребують спеціальних джерелознавчих досліджень, реставрації, доведення книги (пам'ятки) до придатного стану для використання дослідником [4, с. 141].

По-дев'яте, дослідження рукописних літургійних книг вимагає не робити поспішних висновків, щодо одної чи іншої літургійної книги лише із попередніх досліджень науковців, оскільки вони можуть бути не завжди науково доведеними і правильними [4, с. 142]. Власні висновки також не повинні робитись поспішно, а мають базуватися на ґрунтовних наукових доведеннях.

По-десяте, дослідження рукописних літургійних книг, а особливо текстуальне, критичне потрібно не забувати вимагає глибоких богословських знань, а не тільки історичних.

По-одинадцятье, потрібно пам'ятати, що рукописні літургійні книги – це не тільки історичні книги, а й церковні; в них представлена віра і традиція Церкви певного історичного періоду часу. Із них звершувалися богослужіння у храмі для спільноти.

По-дванадцятье, хоча дослідження рукописних літургійних книг не має нічого спільного з сьогоднішнім парафіяльним життям, проте деколи саме рукописні літургійні книги, зокрема требники можуть допомогти у відновленні літургійних практик втрачених, забутих чи відкинутих у церквах візантійсько-слов'янського обряду України (через так звану у свій час "латинізацію").

Наукові методи дослідження рукописних літургійних книг, зокрема требників – це теоретично обґрунтовані способи їх пізнання. Протягом століть історична наука взагалі розпрацювала та містить чимало спроб розробки принципів, методів і критеріїв наукового дослідження взагалі джерел, обґрунтування системи логічних процедур, прийомів, застосовуючи, які дослідник здатний встановити реальну цінність кожного джерела [4, с. 142]. Незважаючи на те, що можна по-різному підходити до їх формулювання, проте можна виділити деякі загальні правила і критерії джерелознавчої критики, які стосуються усіх джерел, незалежно від їх видів, типів, часу створення, історичного походження, які є обов'язкові для дослідників [4, с. 142].

Оскільки кожне з джерел або їх групи мають свої специфічні риси й особливості, методичний інструментарій дослідника (історика) в залежності від об'єкта дослідження може видозмінюватися: в одних випадках використовується повний набір методів, в інших деякі з них можуть виявитися зайвими.

При дослідженні рукописних літургійних книг, зокрема требників є дуже важливо вживання методів історичного дослідження. Вони поділяються на три категорії: загальнонаукові, власне історичні та спеціальні.

До загальнонаукових належать:

1) *історичний* (розглядає явище на всіх етапах його розвитку, у конкретних умовах місця й часу);

2) *логічний* (узагальнює весь процес у теоретичній формі закономірностей);

3) *метод класифікації* (дозволяє виділити загальне й особливе в явищах, систематизує значне і сприяє теоретичним узагальненням, виявленню нових тенденцій і закономірностей).

До власне історичних методів належать хронологічний, синхронний, періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний (історичного моделювання), структурно-системний.

Для наукового дослідження рукописних літургійних книг, зокрема требників замало досліднику застосування загальнонаукових та власне історичних методів йому потрібні також обов'язково спеціальні історичні знання і методи з таких дисциплін, що вивчають джерела, а зокрема, як джерелознавство, кодикологія, палеографія, текстологія, книгознавство (мистецтво книги), філігранологія, маргіналістика та інші.

Знання із джерелознавства, як спеціальної історичної дисципліни є найбільше необхідне при дослідженні літургійних книг, оскільки вони належать до джерел, що є за своїм змістом віднесені до релігійних [4, с. 96]. Завдання джерелознавства при дослідженні рукописних літургійних книг – це дати методику вивчення, аналізу та використання джерел [4, с. 119-120], а зокрема і релігійних, як літургійні книги.

Джерелознавча наука передбачає критику джерела. Джерелознавча критика вживає (акумулює) кілька груп методів, які є важливими для дослідження літургійних книг, зокрема требників, а саме:

- загальнонаукові (аналіз, синтез, історичний, логічний, ретроспективний, хронологічний);

- міждисциплінарні (статистичний, конкретних соціальних досліджень);

- загальноісторичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний);

- спеціальні джерелознавчі (текстологічне й палеографічне вивчення та ін.) [4, с. 143].

Джерелознавча наука передбачає критику джерела *зовнішню* і *внутрішню*, яка є дуже важлива при дослідженні джерел релігійних, а саме літургійних книг, зокрема требників.

Здійсненням завдань *зовнішньої критики джерела*, тобто походження рукописної літургійної книги, зокрема требника вимагає, насамперед, проведення таких джерелознавчих робіт:

- встановлення часу й місця виникнення рукописної літургійної книги требника;

- з'ясування обставин, за яких виникла рукописна літургійна книга требник;

- виділення з первинного тексту нашарувань, тобто авторських, редакторських і цензурних виправлень;

- розшифрування неясних місць, позначень, термінів;

- встановлення і виправлення помилок в книзі;

- вивчення зовнішніх ознак книги;

- розв'язання питання про оригінальність, виявлення підробок [2, с. 19].

Якщо *зовнішньою* стороною рукопису для визначення його оригінальності займається зовнішня критика, то для вивчення його змісту і правдивості необхідна і використовується *внутрішня критика*.

Внутрішня критика включає в себе:

- 1) вивчення змісту рукописної літургійної книги;

- 2) її інтерпретацію (тлумачення);

- 3) встановлення вірогідності рукописної літургійної книги;

- 4) визначення точки зору автора книги, з'ясування його ідейного задуму, розкриття його релігійної чи політичної тенденції [2, с. 21].

Основні методи науковця у джерелознавчій критиці літургійних книг, а зокрема требників – це джерелознавчий аналіз та джерелознавчий синтез. Відповідно в аналізі літургійних книг, а зокрема требників можна виділити два етапи: аналітичну критику, а також синтетичну, або синтезовану критику.

Аналітична критика включає роботу дослідника над конкретною рукописною літургійною книгою. Вона подає комплекс обов'язкових завдань (правил), серед яких можна назвати серед пріоритетних такі:

- визначення зовнішніх особливостей рукописної літургійної книги;

- доведення її автентичності (справжності);

- прочитання тексту рукописної літургійної книги;

- встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження;

- тлумачення тексту;

- визначення вірогідності книги, його надійності, наукової значущості.

Аналітична критика дослідника (рукописної літургійної книги) повинна органічно перерости в синтетичну критику, метою якої є формування сукупності науково перевіреної інформації, щодо кожного джерела (рукопису).

Окрім **джерелознавчих знань**, знання із спеціальної історичної дисципліни, як **кодикологія**, необхідні також при дослідженні рукописних літургійних, оскільки вони дають можливість досліднику з'ясувати подробиці технології виготовлення кожної рукописної літургійної книги; її паперу, оправи, почерку, чорнила, організації тексту; оздоблення; оформлення сторінок та оправи; походження книги, її авторів і укладачів, долю книги та власників (зокрема за примітками на полях) та

науково представити ці відомості читачам [6, с. 66-77].

Знання із палеографії, як спеціальної історичної дисципліни необхідне також при дослідженні рукописних літургійних книг, щоб більш науково визначити зовнішні ознаки рукописної літургійної книги, історію походження письма, його еволюцію, а також характерні особливості з метою прочитання та атрибуції тексту книги [11].

Знання із книгознавства, як спеціальної історичної дисципліни допомагає вивчити рукописну літургійну книгу, як предмет матеріальної культури, пізнати її основні елементи, типи й види; та розкрити її функції [5].

Знання із філігранології, як спеціальної історичної дисципліни також потрібне для тих рукописних літургійних книг зокрема, які потребують визначення часу та місця написання, оскільки **філігранологія** займається дослідженням історії паперу та водяних знаків (філіграней) на ньому [13].

Знання із текстології, як спеціальної історичної дисципліни є також необхідними при дослідженні рукописних літургійних книг, щоб якісно розшифрувати, проаналізувати та видати текст літургійної книги [3, с. 66].

Знання із маргіналістики, як спеціальної історичної дисципліни є також необхідні при дослідженні рукописних літургійних книг, оскільки вони допомагають професійно представити у праці записи на полях, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних книг, що з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом рукописної книги [8].

Висновки про новизну літургійної книги, зокрема одного чи іншого досліджуваного рукописного требника варто робити досліднику дуже обережно, при цьому є необхідне використання знань із вище представлених історичних дисциплін, щоб могли зібрати професійно всю доступну інформацію, щодо нього та науково представити та увести його в науковий обіг.

Археографія, як наука, об'єктом якої є не лише теорія, але і практика дослідження та публікації різних рукописних джерел [10, с. 6-7] серед них і релігійних, як літургійних книг, а зокрема і требників говорить про публікації рукописних джерел науковим [16] та популярним класом [15]. Окрім того ще виділяє інколи і окремий навчальний клас публікації. Проте дослідник В. Німчук підкреслює, що даний клас немає достатніх підстав для існування, оскільки для вищих наукових закладів потрібні видання наукового рівня, а для звичайних шкіл потрібні видання популярного класу [10, с. 9-10].

Публікації в науковому класі звершуються способами відбиття в них джерел-оригіналів. Публікації в науковому класі слов'янських літургійних книг, а зокрема требника поділяється на дві групи (розряди):

1) **Репродукція** (копія) візуального джерела (требника) [9].

Згідно археографії **репродукція** – це точне відтворення рукописного або друкованого джерела, зроблене ручним, механічним або фотографічним способом, що називається факсиміле [10, с. 10];

2) **Скриптура** відображення засобами алфавіту (алфавітів) писемного джерела (требника).

Скриптурне відбиття джерела, а саме літургійної книги требника для наукових потреб здійснюється такими способами:

1. **Дипломатичним**, що вимагає максимального збереження елементів писаного першоджерела. Текст транслітерується, правопис і орфографія та пунктуація зберігаються [16].

2. **Критичним**, який дозволяє ігнорувати деякі менш суттєві особливості тексту або вводити одиничні елементи сучасної практики. Отже, видання за допомогою критичного методу, зберігає текст оригіналу, як мовно-структурну цілісність певного часу й певного стилю; не зберігає однак, деяких його формально-орфографічних та пунктуаційних ознак. Залежно від міри збереження елементів писемного джерела (требника), спосіб видання кваліфікується:

А. Дипломатично-критичним, що передбачає адекватну передачу тексту, але з відхиленнями від деяких графічних елементів джерела, котрі (відхилення) не порушують мови його, як цілісності. Текст транслітерується, а орфографія зберігається. Надрядкові знаки й пунктуація можуть спрощуватися [10, с. 24-30].

Б. Критично-дипломатичним, або Академічно-критичним, що полягає в точній передачі мовного тексту з частковим наближенням орфографії до нинішньої, точніше з переведенням елементів старого правопису на сучасний [10, с. 30-34].

Публікації наукового класу, а саме літургійних книг, а зокрема требника має супроводжуватися відповідними студіями над видаваним требником, які включають його історію (у тому числі й попередні публікації), визначення його місця серед інших требників, археографічний опис, кодикологічний, палеографічний, текстологічне дослідження, докладну бібліографію та інше. У публікаціях популярного (в тому числі науково-популярного) класу, а саме літургійних книг, а зокрема требника має застосовуватися тільки спрощений академічно-критичний спосіб (тип) передачі тексту. В них можуть репродукуватися (як ілюстрації) лише фрагменти досліджуваного требника. Такі публікації обов'язково повинні супроводжуватися загальними відомостями про пам'ятку, її значення в контексті історії народу, його науки, культури, коментарями, вибраною (основною) літературою та ін.

В сьогоднішній на мій погляд коли новітні технології дають можливість розроблення відповідних слов'янських шрифтів, які би дуже

точно відповідали рукописним джерелам вартує на мій погляд видавати літургійні книги, а зокрема требники скриптурним відбиттям дипломатичним способом, що дає можливість збереження максимального елементів писаного першоджерела та донесення найповнішої інформації про нього [10, с. 34].

Висновки. Ми ніколи не повинні забувати, як підкреслював проф. М. Арранц, що літургійні рукописи є знаряддям молитви; вони оживлені духом людей і містять багатство, що є непомітне для тих, хто наближається до них без належного смирення та любові [1, с. 26]. Вони зберігають живий догматичний та моральний аспект богослов'я, життя Церкви, заснованої Ісусом Христом [7, с. 73]". Поспіх і поверховість при їх методологічному опрацюванні дослідником ризикують зробити їх важкими для читання та взагалі для дослідження, якщо не зовсім німими [1, с. 26].

Складність і різнохарактерність щодо жанру рукописних літургійних книг і відомостей, які вони містять, наявність у них не лише прямої, а й прихованої опосередкованої інформації вимагають застосування для їх аналізу всього комплексу методів і прийомів, набутих наукою та практикою, щоб відкрити та поступно представити їх для читача.

Вартує пам'ятати, що рукописні літургійні книги є носіями традиції, вони виражають віру Церкви, і, як правило, вони є плодом думки не лише якогось автора, а певної Церкви у спілкуванні з іншими церквами. Крім того, вони також є результатом культури, що визнається стільки ж у часі, скільки в географічному просторі. Якщо насправді християнська Літургія - це перш за все божественна дія, що реалізується в таїнственому знаці, то літургійні книги містять, однак, слова та жести, якими культура бачить і виражає цю божественну дію [12, с. 653-654].

Дослідження рукописних слов'янських літургійних книг, зокрема требників відкривають широкі можливості не тільки у царині студій над обрядом Київської Церкви, а й у сфері літературних, палеографічних, етносоціальних, історико-правових, релігієзнавчих та філологічних досліджень, оскільки вони яскраво і багатовекторно представляють тогочасне соціальне, політичне, культурне та релігійне життя слов'ян [14, с. 137].

Хоча дослідження рукописних літургійних книг не має нічого спільного з сьогодишнім парафіяльним життям, проте деколи саме рукописні літургійні книги, а зокрема требники можуть допомогти у відновленні літургійних практик втрачених, забутих чи відкинутих у церквах візантійсько-слов'янського обряду.

Список використаних джерел

1. Арранц М. Отцовство по Духу и по плоти. Таинства Священства и Брака в византийской традиции. – Рим: Самиздат, 2002. – 200 с.

2. Горохівський І. Спеціальні історичні дисципліни. Навчальний посібник. – Умань, 2011. – 269 с.

3. Гришунин А. Л. Дослідницькі аспекти текстології. – М., 1998. – 416 с.

4. Калакула Я., Войцехівська І., Павленко С., Палієнко М. Історичне джерелознавство: Підручник. – К. Либідь, 2002. – 488 с.

5. Книгознавство як наука про книгу та книжкову справу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.com.ua/1_64045_viznachennya-knigoznavstva.html

6. Лебедева І. Н. Кодикологія - наука о рукописних книгах // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1972. – Вып. IV. – С. 66-77.

7. Лысовой Н. Обзор основных направлений русской богословской академической науки в XIX - начале XX столетия // Богословские Труды 37 (2002). – С. 73.

8. Маргіналістика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.su/13_58361_predmet-ta-zavdannya-marginalistiki.html

9. Nantigal R. Euchologium Sinaiticum. Jjubljana 1941. – 140 с.

10. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції. Проект. / В. В. Німчук. Частина 1. – Київ, 1995. – 54 с.

11. Предмет і завдання палеографії. Зв'язок з іншими історичними науками. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studopedia.info/1-108594.html>

12. Scicolone I. Libri liturgici // Nuovo Dizionario di Liturgia, a cura di, Domenico Sartone e Achille M. Triacca, 6 ed. – Roma-Italia: Edizione Paoline, 1995. – С. 653-654.

13. Філігранологія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/10130102/ure/filigranologiya>

14. Сабат П. Требник митрополита Київського Ісидора (1433-1458) – живе джерело пізнання літургійного життя Київської Церкви. // Ad Fontes Liturgicos VIII. – Львів, 2018. – С. 114-137.

15. Часослов двадцяти чотирьох часів: Впровадження. Переклад [Текст] / Василь Рудейко. – Львів: Вид-во Укр. католического ун-ту, 2017. – 216 с.

16. Чиновник архієпископов Новгородских: древнерусский Требник РНБ, Соф. 1056 / Желтов М., свящ., вступительная статья и подготовка текста к изданию. – М.: Сретенский монастырь, 2017. – 224 с.

References

1. Arrants M. Otsovstvo po Dukhu i po ploti. Tainstva Svyashchenstva i Braka v vizantiyskoy traditsii. – Rim: Samizdat, 2002. – 200 s.

2. Horokhivs'kyu I. Spetsial'ni istorychni dystsypliny. Navchal'nyu posibnyk. – Uman', 2011. – 269 s.

3. Hryshunyn A. L. Doslidnyts'ki aspekty tekstolohiyi. – M., 1998. – 416 s.

4. Kalakula Y. A., Voytsekhivs'ka I., Pavlenko S., Paliyenko M. Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk. – K. Lybid', 2002. – 488 s.

5. Knyhoznavstvo yak nauka pro knyhu ta knyzhkovu spravu. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://studopedia.com.ua/1_64045_viznachennya-knigoznavstva.html

6. Lebedeva I. N. Kodikologiya - nauka o rukopisnykh knigakh // Vspomogatel'nyye istoricheskiye distsipliny. – L., 1972. – Vyp.IV. – S.66-77.

7. Lysovoy N. Obzor osnovnykh napravleniy russkoy bogoslovskoy akademicheskoy nauki v XIX - nachale XX stoletiya // Bogoslovskiye Trudy 37 (2002). – S.73.

8. Marhinalistyka. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://studopedia.su/13_58361_predmet-ta-zavdannya-marginalistiki.html

9. Nantigal R. Euchologium Sinaiticum. Jjubljana 1941. – 140 s.

10. Pravyla vydannya pam'yatok, pysanykh ukrayins'koyu movoyu ta tserkovnoslov'yans'koyu ukrayins'koyi redaktsiyi. Proekt. / V. V. Nimchuk. Chastyna 1. – Kyiv, 1995. – 54 s.

11. Predmet i zavdannya paleohrafiyi. Zv'yazok z inshymy istorychnymy naukamy. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://studopedia.info/1-108594.html>

12. Scicolone I. Libri liturgici // Nuovo Dizionario di Liturgia, a cura di, Domenico Sartone e Achille M. Triacca, 6 ed. – Roma-Italia: Edizione Paoline, 1995. – S.653-654.

13. Filigranologiya. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://leksika.com.ua/10130102/ure/filigranologiya>

14. Sabat P. Trebnyk mytropolyta Kyivskoho Isydora (1433-1458) – zhyve dzherelo piznannya liturhiynoho zhyttya Kyivskoyi Tserkvy. // Ad Fontes Liturgicos VIII. – L'viv, 2018. – S.114-137.

15. Chasoslov dvadtsyaty chotyrok'oh chasiv: Vprovadzhennya. Pereklad [Tekst] / Vasyl' Rudeyko. – L'viv: Vyd-vo Ukr. katol. un-tu, 2017. – 216 s.

16. Chinovnik arkhiepiskopov Novgorodskikh: drevnerusskiy Trebnyk RNB, Sof. 1056 / Zheltov M., svyashch., vstupitel'naya stat'ya i podgotovka teksta k izdaniyu. – M.: Sretenskiy monastyr', 2017. – 224 s.